

۱۳۴۷۲۸ - ۲۰۱۲۳۴۳

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه الهیات

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته الهیات — علوم قرآن و حدیث

بررسی پیوستگی معنایی سوره های قرآن کریم

استاد راهنما:

دکتر محمد رضا حاجی اسماعیلی

استاد مشاور:

دکتر مهدی مطیع

پژوهشگر:

مسعود خوشناموند

آبان ماه ۱۳۸۸

۱۳۴۷۲۴

کتابخانه مرکزی دانشگاه اصفهان

۱۳۸۸ / ۲ / ۱

کلیه حقوق مادی مترتب بر نتایج مطالعات، ابتکارات
و نوآوری‌های ناشی از تحقیق موضوع این پایان نامه
متعلق به دانشگاه اصفهان است.

دانشگاه اصفهان

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه الهیات

پایان نامه‌ی کارشناسی ارشد رشته‌ی الهیات — علوم قرآن و حدیث
آقای مسعود خوشناموند

تحت عنوان:

بررسی پیوستگی معنایی سوره‌های قرآن کریم

در تاریخ ۱۳۸۸/۸/۲۴ توسط هیأت داوران زیر بررسی، و با درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

۱. استاد راهنمای پایان نامه دکتر محمد رضا حاجی اسماعیلی

با مرتبه علمی استادیار

۲. استاد مشاور پایان نامه دکتر مهدی مطیع

با مرتبه علمی استادیار

۳. استاد داور داخل گروه دکتر محمد رضا ستوده نیا

با مرتبه علمی استادیار

۴. استاد داور خارج از گروه دکتر محمد خاقانی

با مرتبه علمی دانشیار

امضاء
امضاء
امضاء
امضاء
گروه الهیات
دکتر محمد رضا حاجی اسماعیلی
رئیس هیأت داوران

«رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ»^۱

تقدیر و شکر

وظیفه خود می دانم که از اساتید محترم و بزرگوار می که در مراحل مختلف این پژوهش، با اشارات عالمانه و راهنمایی های خردورزانه خود، اینجانب را در بارور نمودن اثر حاضر یاری داده اند، جناب دکتر محمد رضا احداجی، استا عمیلی استاد راهنما و دکتر مهدی مطیع استاد مشاور قدر دانی و شکر نمایم و برای این سروران، فرید توفیقات را از درگاه احدیت طالب کردم.

ومن الله التوفیق

مسعود خوشامونذ آبان ۱۳۸۸

تقدیم...

به احیای ارزشها، منادی وحدت، پیشوای عارفان و زاهدان و بنیانگذار نظام
مقدس جمهوری اسلامی ایران، امام خمینی (ره).

به خانواده عزیزم که همیشه به وجودشان افتخار کرده ام خصوصاً پدر و مادر کوشا و
عزیزتر از جانم که از هیچ تلاش و کوششی برای این حقیر فروگذار نبوده اند.

به همه کسانی که عاشقانه، هستی خویش را به پاسداری از ارزشها هدیه کردند.

از آنجا که موضوعات متنوع و فراوانی در اغلب سوره قرآنی مطرح می‌شوند که گاه در نگاه نخستین، پراکنده و بی‌ارتباط و گسسته می‌نمایند، لازم است از زوایای گوناگون، گفتمان کامل پریشان‌گویی در ظاهر، و گمان باطل پراکنده‌گویی در باطن قرآن، نقد و بررسی شود. پیوستگی معنایی که ارتباطی تنگاتنگ با تناسب و ترتیب سوره دارد از جمله مباحثی است که در متون گذشته و حاضر مورد غفلت واقع شده و عده‌ای نیز، تلاش برای ارائه این نظریه را تکلف مصنوع برشمرده‌اند. حال آنکه قرآن کریم که مجموعه‌ای از سوره‌ها است با توجه به معناداری جمعی در روح و باطن آن هیچ وقت در اثر بهم خوردن ترتیب و چیدمان سوره‌ها، از هدف اصیل خود دور نمانده است. که اگر خلاف این می‌شد قطعاً در امر معنا رسانی این طور جامع نبود این دلیل شاید مهمترین عامل برای کشف زیرساخت‌های قرآن و به گفته معصومین (ع) بطون آن به کار آید. از طرفی مخالفت دانشمندان در این زمینه فقط مربوط به گستره تناسب خواتم و فواتح سوره می‌باشد که بحث‌هایی را برانگیخته است. پیوستگی معنایی را باید حاصل اتصال نقاط مشترک تمام سوره‌ها، چون توحید، معاد، نبوت، اخلاق، ایمان و عمل صالح بر شمرد. این مفاهیم که در تمامی سوره‌ها گسترده‌گی تام دارند، شبکه‌ها و میدان‌های معنایی را در بطن قرآن بوجود می‌آورند و باعث می‌شوند میان تمامی سوره‌ها پیوندی گسسته ناپذیر برقرار شود. بنابراین در صورت ترکیب هر چند سوره با هم و با هر نظم و ترتیبی، برون داد معنایی قرآن از کارکرد هدایتی آن باز نخواهد ماند. این پژوهش موضوع فوق را در پنج فصل به شرح زیر بررسی کرده است. فصل یک شامل کلیات، فصل دوم شامل جمع و ترتیب، در فصل سوم تناسب و اسلوب سوره‌های قرآن مبسوط بیان شده، در فصل چهارم پیوستگی معنایی بررسی شده و در فصل پنجم نتیجه‌گیری شده که سوره قرآن در زیر ساخت خود دارای پیوندی حجمی و میدانی می‌باشند که به هیچ وجه تابعی از ترتیب و چیدمان سوره نیست.

کلید واژه‌ها: تناسب سوره، قرآن، پیوستگی معنایی، پیوند معنایی، ژرف ساخت.

فهرست مطالب

عنوان	صفحه
فصل اول: کلیات	
۱-۱- مقدمه	۱
۲-۱- پیشینه تحقیق	۲
۳-۱- اهمیت و ضرورت	۴
۴-۱- بیان مسئله	۴
۵-۱- سوالات و فرضیات تحقیق	۴
۶-۱- اهداف تحقیق	۵
۷-۱- روش پژوهش	۵
فصل دوم: جمع و ترتیب قرآن	
۱-۲- مقدمه	۶
۲-۲- مفهوم جمع	۷
۳-۲- نسبت بین جمع قرآن و ترتیب آیات و سوره	۹
۴-۲- دو اشکال و دو جواب در رابطه با ترتیب سوره	۱۲
۵-۲- دلایل جمع قرآن در زمان پیامبر (ص)	۱۲
۱-۵-۲- اهتمام به قرآن	۱۳
۲-۵-۲- عرضه قرآن	۱۴
۳-۵-۲- احادیث ختم قرآن	۱۴۰
۴-۵-۲- وجود مصاحف در زمان رسول الله (ص)	۱۴
۶-۲- دلایل عدم جمع قرآن در زمان پیامبر (ص)	۱۶
۱-۶-۲- اختلاف مصاحف	۱۷
۲-۶-۲- انتساب جمع فعلی به ابوبکر و عثمان	۱۷
۳-۶-۲- عدم هماهنگی با ترتیب نزول	۱۸
۴-۶-۲- عدم ترتیب نهایی توسط پیامبر (ص) بر اساس تاریخ	۱۸

۱۸	۱-۴-۶-۲- نزول همزمان وحی
۱۸	۲-۴-۶-۲- احتمال و انتظار نسخ احتمالی بعضی احکام
۱۹	۵-۶-۲- عقیده راجع به تفصیل

فصل سوم: تناسب و أسلوب سوره‌های قرآن

۲۱	۱-۳- معنای لغوی و اصطلاحی تناسب
۲۲	۲-۳- بحث در باره تناسب
۲۴	۳-۳- اهمیت پیوستگی معنایی سوره های قرآن
۲۵	۴-۳- تعریف سوره
۲۵	۱-۴-۳- معنی لغوی سوره
۲۶	۲-۴-۳- کاربرد واژه «آیه و سوره» در قرآن و روایات
۲۶	۳-۴-۳- معنای اصطلاحی سوره
۲۷	۵-۳- سبک قرآن
۳۲	۶-۳- محتوای سوره های قرآن
۳۲	۷-۳- معنا و بافت سخن
۳۲	۸-۳- انواع ارتباط بین سور
۳۳	۱-۸-۳- ارتباط فرجام هر سوره با آغاز سوره بعد
۳۸	۲-۸-۳- ارتباط مضمونی میان سوره‌های پی در پی
۴۵	۳-۸-۳- وحدت و همبستگی موضوعی سوره‌ها
۴۷	۹-۳- دیدگاه سعید حوی

فصل چهارم: پیوستگی معنایی سوره‌های قرآن

۵۰	۱-۴- مقدمه
۵۱	۲-۴- انواع معنا رسانی
۵۱	۱-۲-۴- انباشت معنایی
۵۲	۲-۲-۴- تبادل معنایی
۵۳	۳-۴- انواع پیوستگی معنایی بین سور

عنوان	صفحه
۱-۳-۴- پیوستگی در بیان حقایق	۵۳
۲-۳-۴- پیوستگی در هدف	۵۵
۳-۳-۴- پیوندهای معنایی واژه گان قرآن	۵۶
۴-۳-۴- پیوند معنایی سوره‌ها با حروف مقطعه مشترک	۵۷
۵-۳-۴- نظم و پیوستگی معنایی	۵۸
۶-۳-۴- وحدت نزول و پیوستگی معنایی	۵۹
۷-۳-۴- وجود سیاق و پیوستگی معنایی	۶۰
۸-۳-۴- زیبایی و نظام معنایی هماهنگ سوره ها	۶۰
۹-۳-۴- پیوستگی معنایی و ارتباط آن با مکان یابی سوره ها	۶۲
۱۰-۳-۴- پیوستگی قصص قرآن در سوره‌ها	۶۶
۱۱-۳-۴- دلایل روایی پیوستگی معنایی بین سور	۶۷
۱-۱۱-۳-۴- روایت اول	۶۷
۲-۱۱-۳-۴- روایت دوم	۶۸
۱۲-۳-۴- جدول محورهای مشترک در برخی سوره های قرآن	۶۹
۱۳-۳-۴- پیوستگی معنایی سوره حشر	۷۲

فصل پنجم: نتیجه گیری

نتیجه گیری	۷۷
منابع و مأخذ	۸۰

فصل اول: کلیات

۱-۱- مقدمه

یکی از بحث‌های به شدت مرتبط با علم مناسبات، توقیفی بودن ترتیب سوره‌هاست. توقیفی بودن سوره‌ها در علوم قرآن و بویژه در تاریخ جمع قرآن از مباحث مهم و قابل توجه و مورد نزاع و جنجالی است. و در علم مناسبات همواره مورد استناد مخالفان و موافقان است. لذا است که توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها، یکی از مبانی، بلکه اصل و اساس اعتقاد به پیوستگی قرآن است. (محمد علی، ایازی، چهره پیوسته قرآن، مبین، شماره هشتم،

(۱۱)

توقیفی بودن ترتیب قرآن از دو زاویه مطرح است، یکی ترتیب کلمات و آیات در سوره‌ها و دیگری ترتیب سوره‌ها در کل قرآن. درباره مساله نخست، یعنی ترتیب آیات و کلمات ظاهراً بین اهل نظر اتفاق و اجماع وجود دارد که به دستور پیامبر بوده است.^۱ بنابراین بحث توقیفی بودن آیات سوره‌ها مورد بحث این پژوهش نیست و آنچه به بحث تناسب و پیوستگی معنایی ارتباط دارد، توقیفی بودن ترتیب سوره‌ها است:

^۱ رک: سیوطی، ۱۳۶۰، ج ۲ / ۱۰۸ و زرکشی، ۱۴۱۰، ج ۱ / ۳۵۳.

قول مشهور در میان شیعه و سنی قول به اجتهادی بودن ترتیب سوره هاست. (زرسان، عاطفه، بررسی

تناسب سوره حوامیم، بینات، سال سیزدهم، شماره (۵۱، ۳)

آنچه در این گفتار مورد بحث و بررسی است چیزی فراتر از تناسب و ارتباط ظاهری سوره ها، یعنی پیوستگی معنایی سوره های قرآن است. گرچه از این رهگذر به تناسب و ارتباط آیات نیز پرداخته شود. در مبحث پیوستگی معنایی سوره ها به دنبال یافتن پاسخی برای این سوال مهم هستیم، که آیا مجموع سوره های قرآن، هدف خاص و معینی را دنبال می کنند و یا هر سوره مشتمل بر آیاتی است که علی رغم وجود تناسب بین آنها، در مجموع درسهای پراکنده ای را از کل قرآن تشکیل می دهند. مثلاً اگر سوره بقره یک موضوع محوری و اصلی داشته باشد، مطالبی همچون تقسیم انسانها به سه گروه، جریان حضرت آدم، داستان بنی اسرائیل و احکام شرعی مطرح شده در سوره و سایر مباحثی که هر یک در فضایی خاص تنفس می کنند چگونه زیر یک سقف گرد هم می آیند؟ نظریه حاکم بر پیوستگی معنایی بین سوره های پراکنده کشف یک واقعیت است یا تکلفی بی سود؟

به هر حال مراد از پیوستگی معنایی سوره ها، وجود نوعی ارتباط معنایی و ژرف ساختی میان اجزای قرآن است که آن را از گسستگی معنایی، ناهماهنگی و پریشانی در هدف و مقصد کلی حفظ می کند.

۱-۲- پیشنهاد تحقیق

بحث درباره مناسبات قرآن، سابقه درازی دارد و از آن زمان که بحث اعجاز قرآن به عنوان یک علم شکل گرفت، و مساله زیبایی و نظم قرآن- به جز الفاظ و معانی- مطرح گشت، مساله تناسب میان آیات و سوره نیز آغاز شد. در ابتدا، پیوستگی قرآن در سایه بحث های مربوط به نظم جمله ها در آیه مطرح می شود، رفته رفته به پیوستگی آیه ها با یکدیگر کشیده می شود و در مرحله ای گسترده تر تلائم سوره ها و پیوند هر سوره با قبل و بعد آن و در سطح بالاتری تناسبی دسته ای از سوره مطرح می شود و اخیراً سخن از نظام واره بودن کل قرآن و به تعبیری سیستمی و شبکه ای شدن سوره ها به لحاظ معنا می رود.

علی رغم بحث های متعددی که از سوی علمای اهل تسنن و همچنین مستشرقان صورت گرفته است باید گفت علم مناسبت در شیعه از رونق چندانی برخوردار نیست و مؤلفات مستقل در این زمینه اگر نگوییم وجود ندارد گراف نگفته ایم، البته در این اواخر کتابها و مقالاتی در اثبات پیوستگی قرآن نوشته شده است که حجم آن

نسبت به نگاشته‌های دیگر مذاهب اسلامی قابل مقایسه نیست. ضمن آنکه مراد از این پیوستگی‌ها هم، همان پیوستگی خطی یک طرفه است نه پیوستگی معنایی و زیرساختی حجمی و دایره‌ای.

در میان قدمای اصحاب و مفسرین نخست، شیخ طوسی در تفسیر ارزشمند تبیان به مواردی از این مناسبت‌ها، آنهم درآیه‌ها- و نه سوره‌های قرآن- اشاره کرده است. (طوسی، ج ۱۴۲/۲) همچنین مرحوم طبرسی در تفسیر مجمع البیان به مناسبت سوره‌ها اشاره کرده، علائم پیوستگی سوره پیشین با سوره پسین را نشان می‌دهد و از ربط نامعلوم و یا دیریاب آیات در ذیل عنوان «نظم» سخن می‌گوید.^۱

از متاخران، علامه طباطبائی، گرچه به پیوستگی میان سوره‌ها اعتقادی ندارد. (اوسی، ۱۳۸۱، ۱۶۷) اما به پیوستگی جمله‌ها و آیات با تکیه و عنایت به سیاق و رعایت پس و پیش کلام توجه کرده است. از میان مفسران معاصر شیعه آقایان بی‌آزار شیرازی و محمد باقر حجتی در تفسیر کاشف، مرحوم محمد تقی شریعتی در تفسیر نوین، مرحوم طالقانی در تفسیر پرتوی از قرآن، یعسوب‌الدین رستگار جویباری در تفسیر البصائر، علی محمد دُخیل در تفسیر الوجیز، عبدالعلی بازرگان در نظم قرآن به موضوع پیوستگی اهمیت داده‌اند.

باید گفت این دانشمندان گرچه پیوستگی را در تفاسیر و تالیفاتشان متذکر شده‌اند. اما همچنان از پرداختن به پیوستگی معنایی سوره‌ها بازمانده‌اند!

در برابر این حرکت، بسیاری از مفسران و قرآن پژوهان معاصر، صراحتاً بی‌اعتقادی خود را به علم مناسبات یادآور شده‌اند؛ از آن جمله است مرحوم طیب در تفسیر اطبیب البیان، محمد جواد مغینه در تفسیر الکاشف، مرحوم سید عبدالاعلی سبزواری در مواهب الرحمن، محمد هادی معرفت در التمهید و بهاء‌الدین خرمشاهی در ذهن و زبان حافظ.

چنین می‌انگارم که مخالفت استاد طباطبائی و دیگران صرفاً به تناسب و پیوستگی ظاهری سوره‌ها مربوط می‌شود. چون ایشان ترتیب سور را اجتهادی می‌دانند اما باید گفت که خود علامه هم به پیوستگی معنایی و هدفدار بودن مجموعه قرآن معتقد است. (رک: المیزان فی تفسیر القرآن ذیل آیه ۱ سوره هود) از دیدگاه علامه، قرآن آینه وار حقایق پیوسته جهان هستی را باز می‌تاباند از این رو، معارف آن، همچون حقایق هستی، پیوسته، مصدق و مفسر یکدیگرند. به باور علامه، معارف قرآن چون شبکه‌ای به هم پیوسته‌اند که آیات توحیدی در مرکز آن قرار دارد و در پرتو آنها، آیات دیگر فهمیده می‌شود. روشن است که تعریف استاد علامه طباطبائی از

۱. موارد بیان این مناسبتها در تفسیر مجمع البیان آنچنان فراوان است که نیاز به آوردن نمونه نیست، و بنا اندک مراجعه می‌توان این واقعیت را کشف کرد.

پیوسته بودن معارف، ذیل آیات توحیدی، همان اعتقاد و به پیوستگی ژرف ساخت سوره‌های قرآن است؛ که چیزی فراتر از مخالفت مخالفان می باشد.

۱-۳- اهمیت و ضرورت

اهمیت و ضرورت این موضوع از آن جهت است که از سویی، کشف پیوند سوره‌ها و پیوستگی معنایی آنها با یکدیگر، به فهم قرآن کمک می کند و از سویی دیگر چهره پیوسته سوره‌های قرآن را آشکار می سازد و شبهه کسانی را که در وحدت، جامعیت و نظم منطقی میان آیات و سور قرآن تردید و مخالفت دارند بر طرف می سازد. افزون بر این، توجه به پیوستگی معنایی سوره‌های قرآن، نظم سور را در چپش بر ملا می کند و جنبه دیگری از إعجاز قرآن را در اسلوب و چیدمان سور آشکار می کند. به بیان ساده تر هر نوع چپشی بر قرآن تحمیل شود از هدف و مقصد خود- بر خلاف دیگر کتب - باز نمی ماند و احتمالاً عدم ترتیب دهی سور توسط پیامبر هم، به خاطر این امر باشد. یا شاید هم به این خاطر است که قاری قرآن ملزم به رعایت سوره‌های خاصی در تلاوت نمی باشد. به هر حال توجه به این مهم ما را در فهم بطون قرآن و انسجام متن آن بیش از پیش یاری می کند.

۱-۴- بیان مسئله

وجود پیوستگی میان آیات قرآن، همواره مورد توجه مفسران و قرآن پژوهان بوده است. طرح این مسئله باعث تألیفات فراوانی در این زمینه شده است. ارائه نظریه حاکم بر پیوستگی معنایی سوره‌ها امروزه در مخالفت با طبقه عالم، از جمله مباحث ثوریک و مهم و البته حساس است. این پژوهش با درک مسئله فوق، در صدد تبیین و تشریح نظریات دانشمندان می باشد. و بر آن است با توجه به ژرف ساخت سوره‌ها به پیوستگی معنایی میان آنها حکم کند.

۱-۵- سوالات و فرضیات تحقیق

۱. آیا ترتیب سوره‌ها در قرآن فعلی توفیقی است یا اجتهادی؟
۲. ترتیب سوره‌ها در معنادهی جمعی چه تأثیری دارد؟
۳. نظریه مبتنی بر پیوستگی معنایی سور چگونه قابل توجیه است؟

۶-۱- اهداف تحقیق

اهداف این پژوهش به انواع زیر تقسیم می شود:

۱. ترتیب سوره ها در قرآن فعلی توقیفی است یا اجتهادی.
۲. ترتیب سوره ها در معنادهی جمعی چه تأثیری دارد.
۳. نظریه مبتنی بر پیوستگی معنایی سوره به چه صورت در سراسر قرآن پذیرفته می شود.

۷-۱- روش پژوهش

روش به کار گرفته شده در این تحقیق، روش تحلیلی - توصیفی می باشد.

فصل دوّم: جمع و ترتیب قرآن

۱-۲- مقدمه

در آغاز، یادآوری این نکته ضروری است که در این نوشتار، سخن از جمع آوری قرآن و چگونگی سازمان یافتن آیات و سوره‌ها است، که بدون توجه به این مباحث، اساساً مسأله تناسب آیات و سوره‌ها به دنبال آن پیوستگی معنایی سوره‌ها را نمی‌توان به درستی مورد بررسی قرار داد.

سخن درباره‌ی تناسب آیه‌ها و وقتی وجه درستی دارد که ترتیب آنها را در ساختمان سوره‌ها به اشاره و وحی متکی بدانیم و آن را از سوی پیامبر(ص) معرفی کنیم، همچنین وجود تناسب میان سوره‌ها آنجا قابلیت پژوهش می‌یابد که معتقد باشیم در کار تنظیم آنها دستی از وحی دخیل بوده است. در هر صورت گفتگو در این باره مستقیماً به نتایجی برمی‌گردد که از مبحث گردآوری قرآن و کیفیت تنظیم آن عاید شود.

اگر در نصوص تاریخی و روایی به بررسی سرگذشت جمع و تدوین قرآن بنگریم، شگفتی و حیرتی نامل انگیز براندیشه چیره می‌شود، که چگونه است که در این باره، نقلها و داستانها این همه با یکدیگر متعارض و بلکه

متناقض اند. (طبرسی، ۱۴۰۸، ج ۱/ ۲۱)

با وجود این، باید دانست که احادیث گردآوری قرآن هر قدر آشفته و ناسازگار باشند، باز به اصالت و حجیت این کتاب آسمانی، ضربه ای نمی زنند، و به گفته برخی، اخبار جمع قرآن در دوران خلفاء قصه هایی بیش نیستند که اذهان افسانه گرای مسلمانان دوران پس از عصر صحابه بر ساختند.^۱ (فقهی زاده، ۱۳۷۴، ۲۵)

در این باره گفتنی های بسیاری وجود دارد که در ادامه کمابیش از نظر خواهند گذشت، اما اینک آنچه مورد نظر ماست، مفهومی است که لفظ جمع در روایات پیدا کرده است.

۲-۲- مفهوم جمع

عالمان در مورد معنایی که کلمه جمع در روایات افاده می کند به تاملاتی دست زده اند که اطلاع از آنها در درک اختلافاتی که راجع به گردآوری قرآن در گرفته است می تواند سودمند باشد.

در میان مستشرقان، «نولدکه» و «شوالی» این کلمه را به معنی حفظ و أخذ می گیرند. (رامیار، ۱۳۶۲، ۲۱۱)

بدین معنا که هرگاه در ضمن احادیث از جمع قرآن توسط اصحاب سخن رفته است، منظور آن است که آنان قرآن و یا بخشهایی از آن را حفظ داشته اند؛ نه نوشتن و مجموعه داشتن.

اینان در نظریه ای که ابراز داشته اند به روایاتی چشم دوخته اند که در متون دیرین تاریخ و حدیث برجای مانده است. از جمله فصلی که محمد بن سعد کاتب و اقدی در «الطبقات» به «من جمَعَ القرآن علی عهد رسول الله» اختصاص داده است. (همان) آقای دکتر رامیار ضمن یادآوری این مطلب، خود با آنان همرازی شده، اظهار می دارد که در این فصل، منظور از جمع قرآن، همان حفظ یا اخذ آن است.^۲

دکتر رامیار در همان جا درباره خلیفه سوم، عثمان بن عفان حدیثی را باز می گوید که «فَجَمَعَ کتاب الله فی رُكْعَةٍ»^۳ و خود چنین داوری می نماید که لفظ «جمع» در این حدیث به روشنی در معنی «قرائت» استعمال شده است. (همان)

۱. احتمال دیگر آن است که روایات یادشده در صدد بیان مساله استنساخ از مصاحف دوران رسالت بوده باشند، نه کیفیت جمع نخستین قرآن، رک: حکیم، ۱۴۰۳، ۱۴ و ۱۳.

۲. این گرایش همچنین برای برخی محققان دیگر خوشایند بوده است از جمله بنگرید به: علی الصغیر، ۱۴۱۳، ۷۵.

۳. منظور از رکوع یا رکعه، بخشی یا گروهی از آیات است که در یک موضوع آمده و اتحاد مضمونی دارد طوری که با شروع آن موضوع رکوع آغاز می گردد و با تغییر و تحول کلام به موضوعی دیگر، ختم می شود. این نوع تقسیم درونی و تفصیلی قرآن، به رکوعات نام بردار است. خرشاهی، ۱۳۷۶، ۶. در جایی دیگر رکوع به الحصه الیومیه لحفظ القرآن معنی شده است.

استاد فقهی زاده در این باره می نویسد: آری در اینجا با توجه به اینکه لفظ «جمع» با قرینه «فی رکه» همراهی دارد می توان دریافت که منظور قرائت است نه اینکه هر جا لفظ «جمع» در احادیث بکار رفت و قرینه معینه ای هم در بین نبود، ادعا کنیم که مقصود بخاطر سپردن یا قرائت است. (فقهی زاده، ۱۳۷۴، ۲۷)

ضمن آنکه اخباری هم در دست است که تعداد جامعان قرآن را در عهد رسول الله (ص) به تعدادی مانند چهار یا شش تن محدود می کند. به عنوان مثال می توان از حدیثی یاد کرد که طبرانی از ابن عساکر از شعبی به نقل آورده اند دایر براینکه:

در زمان حیات رسول خدا (ص) شش تن از انصار، قرآن را جمع نمودند: ابی بن کعب، زید بن ثابت، معاذ بن جبل، ابوالترداء، سعد بن عیید و ابوزید.^۱ (خوبی، ۱۴۰۱، ۲۵۰)

با کمی تأمل روشن می گردد که در این روایات نیز کلمه «جمع» گویای معنی «حفظ» نیست، زیرا عده حافظان قرآن در زمان حیات رسول خدا (ص) به گروهی اندک منحصر نبوده است که بتوان آنان در قالب گروهی محدود- چهار یا شش نفره- معرفی نمود. روایات یاد شده اساساً در صدد برشمردن تعدادی از گردآوردندگان متن قرآنی در آن روزگار است آن هم از باب نمونه و نه حصراً.^۲ (فقهی زاده، ۱۳۷۴، ۲۸)

با این همه شاید در همه مواضعی که «جمع» بکار رفته است، معنی گردآوری و تالیف ایراده نشده باشد. گاهگاهی قرائتی یافت می شوند که تعیین کننده معانی دیگری برای لفظ «جمع» هستند. مثلاً با مشاهده یکسانی تعبیر «جماع القرآن» و «حفاظ القرآن» و صحت کاربرد آنها به جای یکدیگر، ناچار باید حکم کنیم که در این جایگاه، ریشه «ج م ع» در معنی «حفظ» استعمال مجازی یافته است. (همان)

در هر صورت، در عهد رسول خدا (ص) منظور از «جمع» همان گردآوری و نگارش آیات در درون سوره ها است نه معانی احتمالی دیگر. (زرقانی، ۱۴۰۸، ج ۱/ ۲۴۶)

آنچه از نظر آقای زرقانی به عنوان تکمله ای بر مباحث پیشین ارائه شد احتمالاً معقول تر باشد و به حقیقت نزدیکتر، ضمن آنکه عده ای از علماء و اهل بحث و تحقیق بر جمع آوری قرآن در زمان پیامبر (ص) تاکید کرده اند از جمله آنها می توان افراد زیر را نام برد: حارث محاسبی، الخازن، زرکشی، عبدالصبور شاهین، محمد غزالی ابی شامه، شیخ حرّعاملی، البلخی، ابن طاووس و شرف الدین. (مرتضی عاملی، ۱۳۷۱، ۴۷)

۱. در این زمینه بنگرید به ابو عبدالله البخاری الجعفی، صحیح البخاری، ۱۴۰۷، ج ۶/ ۵۸۷.

۲. ر.ک: صبحی صالح، ۱۳۷۰، ۱۰۹.

۲-۳- نسبت بین جمع قرآن و ترتیب آیات و سور

در آغاز بحث از تذکر دو نکته گریزی نیست: اول اینکه هر چند دلایل و شواهد تاریخی - روایی، بیانگر گردآوری قرآن در عصر رسالت‌اند، اما درباره کیفیت این امر، رأی همگانی وجود ندارد. (همچون آقای خوبی در بیان). به اعتقاد بعضی از صاحب‌نظران جمع مزبور هم شامل تنظیم آیات در سوره هاست و هم شکل‌گیری سوره‌ها «بین الدفتین»^۱. (فقهی زاده، ۱۳۷۴، ۲۹) برخی دیگر تنها رسالتی را که برای جمع زمان پیامبران (ص) معرفی می‌کنند، جمع آوری آیات و سوره هاست؟^۲ (میرمحمدی، ۱۴۰۰، ۱۲۷، و زرقانی، ۱۴۰۸، ج ۱/ ۲۶۲)

دکتر حجّتی در کتاب خویش می‌نویسد: جمع قرآن دارای دو معنی است، که راجع به هر دو معنی،

نصوصی در قرآن و احادیث وارد شده است. چنانکه خداوند در قرآن می‌گوید: «إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ»^۳

وی پس از بیان دو نوع معانی متفاوت «جمع» به همراه ادله موافقان و مخالفان می‌نویسد: از مجموع مطالعاتی که درباره تاریخ قرآن دارم معتقدم که قرآن در زمان رسول خدا(ص) بطور کامل نگارش یافت، منتهی بر روی نوشت افزارهایی که نمی‌توانست بصورت مصحف و دفتری جمع آوری شود و رسول خدا(ص) بطور قطع به ترتیب آیات قرآنی، مردم را واقف ساخت. و اجمالاً درباره ترتیب سوره‌ها نیز اشارات و ارشاداتی داشت. استاد حجّتی سپس به این نتیجه می‌رسد که ترتیب سوره‌ها در قرآن موجود، اجمالاً همان ترتیبی است که در زمان رسول خدا (ص) وجود داشته است. و چون این ترتیب توقیفی نبوده است - یعنی رعایت آنها لزومی نداشت - لذا در مصاحف مختلف، دگرگونی‌هایی در ترتیب سوره‌های قرآن به چشم می‌خورد. (حجّتی، ۱۳۶۰، ۲۳۳)

دانشمندان همگی بر این مطلب اتفاق [نظر] دارند که آیات قرآن به دستور الهی مرتب شده است. بدین گونه که هر گاه آیه ای نازل می‌شد، رسول الله(ص) به کاتب و صحابه اش دستور می‌داد که آن را در فلان جا از فلان سوره قرار دهند. (ابوزهره، ۱۳۷۰، ۶۴)

۱. «دف» جلدی از پوست حیوانات بوده که در آغاز، علوم و حوادث را بر آن می‌نوشتند. بعدها کاغذها و برگهای نوشته شده را برای نگهداری بهتر میان دو جلد پوستی می‌گذاشتند و به آنها بین الدفتین می‌گفتند به کتاب هم «مجموع ما بین الدفتین» می‌گفتند، زیرا مجموعه ای بود میان دو جلد پوستی. رامیار، ۱۳۶۲، ۲۱۳.

۲. تمام قرآن در زمان رسول اکرم (ص) علاوه بر حفظ در سینه‌ها، بر روی نوشت افزارهای آن زمان نوشته شده بود و نسخه ای نیز نزد پیامبر (ص) بود. آنچه امروزه «بین الدفتین» [بین دو جلد] است همان قرآن عهد رسول الله (ص) است. ترتیب آیات در سوره‌ها به دستورا یشان بوده است. همچنانکه هست ولی در خصوص ترتیب سوره‌ها بدین ترتیب نبوده که شاید به دلیل جابجا شدن نسخه‌ها صورت گرفته است. شاهین، ۱۳۸۵، ۵۲، رامیار، ۱۳۶۲، ۲۸۰-۲۹۸ و معرفت، ۱۳۷۵،

ابوزهرة در خصوص ترتیب قرآن براساس نزول و یا موضوعات، مخالفت به خرج می دهد و معتقد به آن را به خروج از اسلام متهم می کند؛ چنین نسبتی را ویژگی افرادی می داند که برای اسلام عظمتی قائل نیستند. زیرا به عقیده وی، آنان قرآن را تکه تکه می کنند. وی در مورد ترتیب سوره ها می نویسد: واقعیت این است که مصحف امام^۱ به همین ترتیب کنونی بوده است. بنابراین باید بدون هیچ گونه تغییر و تصرفی، از آن پیروی کرد. (همان، ۶۵)

از محققان اهل سنت، قاضی ابوبکر باقلانی در کتاب الانتصار خود آورده است: رعایت ترتیب فعلی آیات قرآن، امری واجب و حکمی لازم الاجرا می باشد چون جبرائیل (ع) این ترتیب را از جانب خداوند متعال برای پیغمبر (ص) مشخص ساخت. وی سپس می افزاید: اما درباره ترتیب سوز قرآن دو احتمال وجود دارد: یا این ترتیب برحسب دستور پیامبر (ص) صورت گرفته و یا آنکه رسول خدا (ص) احتمالاً، ترتیب سوز را به عهده مسلمین قرار داده است و بنابراین رأی اخیر، سوره های قرآن پس از رحلت پیغمبر (ص) مرتب شده اند، و به نظر وی این رأی به صواب نزدیک تر است.^۲ (سیوطی، ج ۱ / ۱۰۵ و خرمشاهی، ۱۳۷۶، ۳)

در مقابل، بعضی از محققان شیعه بر آنند که ترتیب آیات قرآن، طبق اجتهاد و رای و سلیقه صحابه انجام گرفت: مثلاً علامه مجلسی در پاسخ از ایراد مربوط به آیه تطهیر: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً»^۳ همین نکته را یادآوری می کند و می نویسد: که بعضی اعتراض کرده اند که آیه مزبور مربوط به زنان پیغمبر می باشد، و نزول این آیه درباره علی (ع) و فاطمه (س) و فرزندان آنها مسلم نیست؟ علامه مجلسی در پاسخ می نویسد که ما در کتاب القرآن «بحار الانوار» روایاتی از اهل سنت و شیعه نقل خواهیم کرد که برطبق آنها، ترتیب فعلی آیات توسط شخص معصومی صورت نگرفته است تا خطا و اشتباهی در آن راه نیافته باشد. (مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۹ / ۵۴)

مرحوم محدث نوری نیز همین رأی را تأیید کرده می نویسد: ترتیب کنونی آیات سور قرآن مبتنی بر رأی و اجتهاد صحابه پیامبر اسلام (ص) است.^۴ (نوری، ۱۲۹۸، ۹۷) وی می نویسد: از این اخبار نمی توان نتیجه گرفت

۱. مصحفی که عثمان برای خود نگاه داشت به مصحف امام نامبردار است، یعنی مصحفی که باید سرمشق و الگوی تمام مصاحف دیگر (چون مصحف مکه، کوفه، شام، بصره) تلقی گردد. رک: حجّتی، ۱۳۶۰، ۴۵۱ و خرمشاهی، ۱۳۷۶، ۲۴.

۲. از جمله دیگر دانشمندان اهل سنت آلوسی است که توقیفی بودن ترتیب آیات سور را تأیید می کند. رک: آلوسی، ۱۴۰۸، ج ۱ / ۲۲۵.

۳. احزاب / ۳۳.

۴. رک: حجّتی، ۱۳۶۰، ۷۱.